

УДК 94(477)''1921/1928'':[338.434:331.34](045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Svyaschenko-Terpan>

Zinaida Svyaschenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of world history and methods of teaching, Pavlo Tychnya Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Scopus-Author ID : 58117304500

e-mail: szv09@meta.ua

Iryna Terpan

graduate student, Pavlo Tychnya Uman state pedagogical university, Uman, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2780-8125>

e-mail: ira.terpan.95@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Svyaschenko, Z. & Terpan, I. (2024) Additional earnings as a source of filling peasant budgets in the NEP Era (1921–1928). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 56–65. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Svyaschenko-Terpan>

ADDITIONAL EARNINGS AS A SOURCE OF FILLING PEASANT BUDGETS IN THE NEP ERA (1921–1928)

Abstract. Purpose. The goal is to highlight, on the basis of a comprehensive analysis of historical material, the peculiarities of the formation of the budget of peasant farms of Ukraine in the conditions of the NEP, and to determine the specific weight of additional earnings as a source of monetary income for peasant farms of various economic categories.

Scientific novelty. The scientific novelty is that for the first time in modern domestic historiography, additional earnings are considered as a source of filling peasant budgets during the NEP period and their correlation with other actual sources of income of peasant households. Quantitative and qualitative indicators of the participation of peasants in trades, types of earnings outside of agriculture, the priority of trades as a source of monetary income for peasant farms of the Ukrainian SSR of various economic categories are analyzed.

Conclusions. In the income part of peasant budgets, auxiliary industries, trades and seasonal side jobs played an important role. A significant stratum of the rural population consisted of peasants engaged in artisanal trades – potters, blacksmiths, carpet makers, carpenters, millers, weavers, tailors, shoemakers, stelmachs. They produced up to 70% of the products of the small-scale industry of Ukraine. Despite the ban, such a craft as moonshine became popular in the village.

During the NEP period, in order to balance the budget of their farms, peasants were forced to engage in various household and recreational activities, working at various jobs outside their farms. The number of farms (mainly those with little land) that resorted to this method of supplementing peasant budgets grew steadily and reached almost 50% by the end of the 1920s.

Simultaneously with the increase in the number of people working outside their farms, the share of income of peasant farms from earnings not related to work on their farms also increased. In 1926, wage earnings in all branches of production were the main source of livelihood for 9.6% of all peasant households, and for 28.1% they served as the main source of cash income.

Keywords: NEP, budget, peasant crafts, peasant farms, auxiliary industries.

Зінаїда Священко

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Scopus-Author ID : 58117304500

e-mail: szv09@meta.ua

Ірина Терпан

аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2780-8125>

e-mail: ira.terpan.95@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Священко З., Терпан І. Додаткові заробітки як джерело наповнення селянських бюджетів у добу НЕПу (1921–1928 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 56–65. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Svyaschenko-Terpan>

ДОДАТКОВІ ЗАРОБІТКИ ЯК ДЖЕРЕЛО НАПОВНЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ БЮДЖЕТІВ У ДОБУ НЕПУ (1921–1928 РР.)

Анотація. Мета – висвітлення особливостей формування бюджету селянських господарств України в умовах НЕПу, визначення питомої ваги додаткових заробітків як джерела грошового прибутку для селянських господарств різних економічних категорій.

Наукова новизна. Наукова новизна полягає у тому, що вперше у сучасній вітчизняній історіографії додаткові заробітки розглянуто як джерело наповнення селянських бюджетів у період НЕПу та їх співвідношення з іншими фактичними джерелами доходів селянських господарств. Проаналізовано кількісні та якісні показники участі селян у промислах, види заробітків поза сільським господарством, пріоритетність промислів як джерела грошового прибутку для селянських господарств УСРР різних економічних категорій.

Висновки. У дохідній частині селянських бюджетів допоміжні галузі, промисли та сезонні підробітки відігравали важливу роль. Значний прошарок сільського населення становили селяни, які займалися кустарними промислами – гончарі, ковалі, рогозники, столярні, млинарі, ткачі, кравці, шевці, стельмахи. Ними виготовлялося до 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України. Масового характеру на селі, попри заборону, набрав такий промисел, як самогонваріння.

У період НЕПу селяни з метою збалансування бюджету своїх господарств змушені були займатися різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. Кількість господарств (переважно малоземельних), які вдавалися до такого способу поповнення селянських бюджетів невпинно зростала і на кінець 1920-х рр. досягла майже 50 %.

Одночасно зі збільшенням кількості працюючих за межами своїх господарств зростала і питома вага доходів селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із роботою у своєму господарстві. У 1926 р. заробітки в наймах в усіх галузях виробництва були головним джерелом існування для 9,6 % усіх селянських господарств, а для 28,1 % – слугували головним джерелом грошових доходів.

Ключові слова: НЕП, бюджет, селянські промисли, селянські господарства, допоміжні галузі.

Постановка проблеми.

Період НЕПу (1921–1928 рр.) став важливою віхою в історії українського села. Створені можливості для економічних перетворень та наполеглива праця мільйонів українських селян з відновлення зруйнованого за роки тривалих війн та революцій господарства сприяли відновленню сільського господарства і формуванню необхідного матеріального базису для подальшої економічної модернізації.

Вивчення селянського господарства доби НЕПу – основного осередку селянської спільноти в доколгоспний період, дає змогу простежити глибинні соціально-економічні процеси, що відбувалися у той час в українському селі, зокрема і на рівні окремого селянського двору та родини. Особливої значущості набуває всебічний аналіз виробничого потенціалу та джерел формування їх бюджетів – ключового селянського питання, що дозволяє об'єктивно визначити матеріальний рівень життя селян та його динаміку.

Серед джерел формування селянських бюджетів у роки НЕПу, як і в наступні періоди, вагоме значення мали додаткові заробітки, яких селяни змушені були шукати, займаючись різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. Дослідження їх місця в бюджетоутворюючих процесах селянських господарств зберігає свою актуальність і сьогодні, оскільки дає можливість краще зрозуміти особливості й закономірності аграрної політики доби НЕПу і врахувати їх при вирішенні сучасних проблем українського села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо селянських бюджетів доби НЕПу і, зокрема, місця додаткових заробітків у їх формуванні в різний час розкрито у працях таких дослідників, як М. Гуревич¹, В. Калініченко², В. Лазуренко³, А. Морозов⁴,

¹ Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 182 с.

² Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження: монографія. Харків: Основа, 1997. 400 с.

³ Лазуренко В.М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.). Дис. докт. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2012. 542 с.

⁴ Морозов А. Г. Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу НЕПу: монографія. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.

В. Олянич⁵, І. Рибак⁶, О. Сушко⁷ та інших. Останнім часом ця тема збагатилася новими напрацюваннями⁸, що підтверджує її актуальність.

Проте їх недостатньо для того, щоб скласти цілісне уявлення про особливості формування селянських бюджетів у 1921–1928 рр., оскільки до цього часу лише окремі сюжети з практики формування селянських бюджетів потрапили в поле зору дослідників.

Мета статті.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей формування бюджету селянських господарств України в умовах НЕПу, визначенні питомої ваги додаткових заробітків як джерела грошового прибутку для селянських господарств різних економічних категорій.

Виклад основного матеріалу.

У добу НЕПу окрім заняття рільництвом і тваринництвом, селяни змушені були шукати й інших способів поповнення бюджету своїх господарств, займаючись різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств.

Однак чисельність населення доколгоспного села, яке потребувало систематичних заробітків поза своїм господарством, значно перевищувала потреби усіх галузей народного господарства щодо їх робочих рук. Тому частина сільського населення при низькому рівні матеріального добробуту вела своє напівнатуральне дрібне господарство і водночас шукала додаткових заробітків. До сторонніх джерел доходу, які тогочасна статистика не зовсім точно називала «промислами», у 1922 р. вдавалися 8% селянських господарств, в 1924 р. – 16%, 1927 р. – 39%, 1929 р. – 48% усіх селянських господарств України. Переважно це означало роботу за наймом⁹.

У 1926 р. лише 14% селянських господарств мали так звані власні промисли – кустарно-ремісничі підприємства, гужовий промисел, торговельні заклади тощо. Промисел решти 86% таких господарств полягав у відхідництві на роботу у промисловість, сільське господарство та на службу¹⁰.

Якщо для членів заможних господарств «робота в наймах» полягала переважно в обробі чужих наділів своїм реманентом і худобою (що на практиці означало швидше експлуатацію «наймача» «робітником»), у службі в різних установах, у роботі на більш кваліфікованих і краще оплачуваних професіях, то в нижчих економічних групах переважав продаж своєї робочої сили в чуже сільське господарство, а також в промисловість та будь-яку іншу оплачувану роботу.

Часто заможні господарства вважали за вигідніше відпускати членів своїх родин (наприклад, дорослих синів) на краще оплачувані заробітки, а на їх місце наймати більш дешеву робочу силу – сільськогосподарських наймитів. За даними весняних сільськогосподарських переписів, у 1924/1925 сільськогосподарському році відчужували свою робочу силу 20%, або 976 тис. господарств, у 1926/1927 р. – 36,8%, або 1679 тис., у 1927/1928 р. – 39,3%, або 2033 тис. селянських господарств України¹¹.

⁵ Олянич В.В. Економічна ефективність селянського господарства в УРСР у 20-х рр. ХХ ст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія»*. 2014. Вип. 50. С. 99–103.

⁶ Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля в добу непу: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. 244 с.

⁷ Сушко О. О. Роль селянського двору у формуванні ринку сільськогосподарської продукції в роки НЕПу. *Український селянин*. 2002. Вип. 4. С. 70–76.

⁸ Терпан І. Селянські господарства України доби НЕПу (1921 – 1929 рр.) та їх бюджетотворюючий потенціал. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. Svazek 7, 3 vydani. 2021. С. 28–35; Терпан І. Продукція рослинництва як головне джерело формування селянських бюджетів у добу НЕПу. *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2020. № 4(32). С. 103–112; Терпан І. Доходи селянських господарств України від тваринництва і птахівництва у добу НЕПу (1921 – 1929 рр.). *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 62–66; Тацієнко Н., Чучалін О. Аграрні відносини в Україні у добу нової економічної політики. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 4 (19). С. 48–53; Лазуренко В. Роль селянських фермерських господарств України у розвитку хлібного експорту в період непу. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 66–73.

⁹ *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 129.

¹⁰ Там само. С. 131.

¹¹ *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 129.

Більшість відпущених селянськими господарствами заробітчан наймалася на короткі строки – у формі поденного і здільного найму; постійних і строкових робітників відпустили у 1924/1925 сільськогосподарському році лише 7,6%, або 373 тис. господарств, у 1926/1927 р. – 9,1%, або 466 тис., у 1927/1928 р. – 9,9%, або 512 тис. селянських господарств¹².

На початковому етапі НЕПу доходи селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із сільським господарством, були в цілому незначними, хоча в малоземельних господарствах вони сягали 24,5% (таблиця 1).

Таблиця 1¹³

Структура доходів від діяльності селянських господарств УСРР за бюджетними обстеженнями 1923 р. (у золотих карбованцях за цінами 1913 р.)

Групи господарств за посівною площею	Валовий дохід на одну душу	На 1000 крб. валового доходу приходилося (у %)		Умовно чистий дохід на одну душу
		від сільського господарства	інші види доходів	
До 1 дес.	57,7	75,5	24,5	14,9
1,1 – 3 дес.	75,4	83,3	16,7	27,7
3,1 – 6 дес.	102,3	89,6	10,4	40,2
6,1 – 9 дес.	101,6	91,4	8,6	42,2
9,1 – 15 дес.	122,0	95,8	4,2	55,4
15,1 і більше дес.	134,1	89,0	11,0	63,8
По Україні	97,7	88,4	11,6	39,4

Найчастіше селяни шукали заробітків на плантаціях цукрових буряків і городніх культур, на виноградниках, у господарствах заможних селян, на цукрових заводах, будовах, лісорозробках. Весняний перепис 1926 р. показав, що заробітки в наймах (в усіх галузях виробництва) були головним джерелом існування для 9,6% усіх селянських господарств України, а для 28,1% господарств заробітки слугували головним джерелом грошових доходів¹⁴.

У зазначений період допоміжні галузі, промисли, кустарництво, відходництво, що були одним із джерел додаткового чи основного наповнення селянських бюджетів, впливаючи на повсякденне життя селянських родин, загалом сприяли підвищенню їх добробуту. У воєнний час відбулося значне скорочення селянських господарств із промислами і на початку 1920-х рр. частка таких господарств була різною і становила пересічно по Україні 13,1%¹⁵. Різниця і питома вага промислів і заробітків. Так, у 1922/1923 сільськогосподарському році у загальному підсумку дохідної частини бюджету селянського господарства Донецької губернії на промисли та заробітки припадало 4,6%, у Київській губернії – 10,0%, Одеській – 5,1%, Подільській – 6,0%, Полтавській – 4,7%, Харківській – 12,2%, Чернігівській – 13,9%¹⁶.

Стан та розвиток селянських промислів аж до другої половини 1920-х рр. практично не аналізувалися. І тільки з налагодженням статистичної звітності з'явилася можливість з'ясування стану цього важливого джерела поповнення селянських бюджетів.

У добу НЕПу для означення селянських промислів використовувалися критерії, сформульовані в інструкції до поземельного і сільськогосподарського перепису 1917 р., де під селянськими промислами розумілися «різного роду зайняття окремих членів селянської сім'ї в цілому по-за своїм сільським господарством, що правлять за джерело прибутку»¹⁷.

¹² Там само. С. 130.

¹³ Складено за: Лях С. Селянин як власник і трудівник. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 131.

¹⁴ *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 130.

¹⁵ Гуревич М. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 54.

¹⁶ Україна. Статистичний щорічник. 1925. Харків, 1925. С. 144–145.

¹⁷ Там само. С. 145.

Першу спробу реєстрації господарств, що мали заробітки поза сільським господарством, було зроблено у 1925 р. під час чергового сільськогосподарського вибіркового перепису (весняного опиту), де ставилось питання: «Чи має господарство заробіток поза своїм сільським господарством?». Під час опитування було зафіксовано 23% таких господарств. Найбільше таких господарств виявилось на Поліссі – 27%, найменше в зоні Степу – 20%, на Правобережжі – 23%, на Лівобережжі – 25%¹⁸.

Наступного року кількість господарств, в яких промисли визначалися як головне джерело грошового прибутку до селянських бюджетів, помітно зросла і по Україні становила 32%, тобто кожна третя родина, крім сільськогосподарської діяльності, займалася ще й іншою роботою. Як і в попередній період, найбільше таких господарств зафіксовано на Поліссі – 37%, найменше в Степу – 23%.

Значно зросла питома вага господарств, що займалися промислами на Правобережжі – з 23% до 37%. Показовим є те, що 15% опитаних господарств промисли, як джерело грошового прибутку, поставили на друге місце. Найбільше таких господарств – 17%, було на Правобережжі¹⁹.

З'ясовано, що промисли головним джерелом грошового прибутку своїх бюджетів назвали переважно дрібні господарства і незначна частина сильних і вище середніх господарств. Серед господарств, для яких грошові прибутки від промислів були другорядними, переважали заможні й середняцькі господарства, оскільки більшу частину їхніх грошових прибутків складали надходження від продажу виробленої ними сільськогосподарської продукції²⁰.

Географія розміщення кустарно-ремісничої промисловості мала такий вигляд: на Волині промислами займався 71196 селян-кустарів, на Катеринославщині – 5356, на Київщині – 30460, на Полтавщині – 67382, на Поділлі – 88542, на Харківщині – 5356, на Херсонщині – 56019, на Чернігівщині – 79680 сільських кустарів²¹. Зокрема, на Київщині весною 1926 р., за неповними підрахунками, налічувалося 23325 різних кустарних промисловців, а на кожні 100 дворів припадало 10 кустарів²².

Щодо загальної чисельності та галузевої диференціації, то, за даними перепису населення 1926 р., у сільській місцевості УСРР промислами займалося 453660 кустарів, із них 322059 – індивідуально («господарі-одинці»). Вони представляли різні професійні групи: гончарі (10 тис.), ковалі (45 тис.), рокозники (10,6 тис.), столяри (29,5 тис.), млинарі (41,9 тис.), ткачі (24,4 тис.), кравці (85,8 тис.), швеці (110 тис.), стельмахи (близько 7 тис.) та інші категорії професій. Сільські кустарі виготовляли близько 70% продукції дрібно-кустарної промисловості України²³.

Галузева спеціалізація сільських промислів зумовлювалася різними чинниками, зокрема природно-географічними особливостями регіонів України. Про широкий перелік селянських промислів свідчить приклад Харківщини. У період НЕПу селяни тут займалися ткацтвом, ковальством, пошиттям взуття і одягу, бондарським, колісним, гончарним та іншими промислами.

Найбільше селян займалися ткацтвом (25,6% від загального числа кустарів), пошиттям взуття (17,5%) і одягу (14,2%), ковальством (8,8%), столярством (8,3%), гончарством, бондарством, виготовленням коліс і возів, плетінням (від 4–5%)²⁴.

18 Гуревич М. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 54.

19 Власенко С. Перевибори рад. Економічний стан УСРР. *Радянська Україна*. 1928. № 9 (46). С. 7.

20 Там само. С. 8.

21 Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3040. Українська економічна Рада при Раді Народних комісарів УСРС. Оп. 1. Спр. 1309. Арк. 8.

22 Загорский Н. Кустарная промышленность Киевщины. *Украинский экономист*. 1926. 13 мая. С. 47

23 Сушко О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 07.00.01. К., 2004. С. 16.

24 Лапченко А. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). Дис. канд. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Харків, 2018. С. 118.

Державні органи надавали кустарям пільгові кредити, сприймаючи їх як дрібних товаровиробників. Так, на засіданні Держплану УСРР 12 листопада 1925 р. йшлося про його всіляку підтримку, а кустарів вважали «сільськими промисловцями», яких тоді налічувалося 433 тис. осіб²⁵.

Промислами займалися селяни, які були малозабезпечені землею та реманентом, хоч до них вдавалися і заможні господарі. Сторонні заробітки, тобто «відходництво» на промисли, мали вирішальне значення в господарствах з посівом до 4 дес., а в інших питома вага додаткових заробітків падала, але натомість зростав відсоток дохідної частини від реалізації власної сільськогосподарської продукції²⁶.

Питома вага селянських господарств, які займалися промислами, мала таку динаміку: 1922 р. – 8%, 1923 р. – 10,5%, 1924 р. – 16,2%, 1925 р. – 16,9% від загальної кількості селянських дворів в Україні²⁷.

Аналіз участі селянських господарств у промислах засвідчує, що в більшості випадків вони були додатком до основних сільськогосподарських занять. Чим бідніше було господарство, тим частіше воно вдавалося до поповнення прибуткової частини свого бюджету промислами. Це підтверджується даними (таблиця 2).

Таблиця 2²⁸

Пріоритетність промислів як джерела грошового прибутку для селянських господарств УСРР різних економічних категорій (1926 р.)

Господарства	На першому місці (%)	На другому місці (%)	Разом (%)
Малосильні	57,4	18,5	75,9
Нижче середніх	28,9	14,8	43,7
Середні	17,3	12,6	29,9
Вище середніх	8,8	8,9	17,7
Сильні	5,2	5,9	11,1

З наведених даних можна зробити висновок, що 76% усіх малосильних селянських господарств змушені були вдаватися до занять промислами та іншими видами домашнього виробництва, щоб одержати прибуток, оскільки їх слабке господарство не було здатне було забезпечити надходження до бюджету, необхідні для існування родини. Зокрема, домашнє виготовлення одягу, білизни, взуття заощаджувало кошти селянського господарства. Так, у 1924/1925 сільськогосподарському році вартість домашньої кустарної тканини становила 18,8 тис. крб. для бюджету сім'ї, а купленої – 1,4 тис. крб.²⁹.

Взагалі більше половини господарств на перше місце ставили промисли як джерело грошового прибутку. Вагоме місце промисли в грошовому бюджеті посідали і для середніх господарств. Натомість заможні й вище середніх господарства джерелом поповнення своїх бюджетів вважали сільське господарство³⁰.

Заслуговуючим на увагу є аналіз соціального складу сільських промисловців однієї з найбільших в Україні Харківської губернії, зроблений А. Лапченко. Чисельною категорією на Харківщині були «одинці», які становили 62% усіх селян, що займалися промислами. Далі йшли селяни, що працювали лише з членами сім'ї і члени сім'ї – по 11%, робітники – 10%, наймити – 5% і службовці – 1%³¹. З цього можна зробити висновок, що це був сімейний при-

25 ЦДАВО України. Ф. 3040. Українська економічна Рада при Раді Народних комісарів УСРР. Оп. 1. Спр. 1309. Арк. 8.

26 Україна: Статистичний щорічник за 1928 рік. Харків: ДВУ, 1928. 230 с.

27 Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 58–60.

28 Складено за: Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 64.

29 Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік. *Статистика України*. № 115. Серія II : Сільсько-господарча статистика. X. : Вид. ЦСУ УСРР, 1927. 193 с.

30 Гуревич М. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. С. 65.

31 Лапченко А. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). Дис. канд.

робіток, оскільки сільськими промислами займалися в основному селяни-одинці та члени їх родин (разом 82%).

Не менш важливим є аналіз питомої ваги у селянських бюджетах приробітків від промислів у групах господарств за розмірами посівної площі. Так, у господарствах з посівною площею до 2 дес. поповнення до бюджетів від занять промислами становили 32,3%, з площею 2–4 дес. – 19,6%, 4–6 дес. – 15,1%, 6–8 дес. – 9,1%, 8–16 дес. – 6,4%, понад 16 дес. – 0,8%³².

На Правобережжі, в Черкаській окрузі, у 1925/1926 сільськогосподарському році прибутки селянських бюджетів від додаткових заробітків пересічно становили 149 крб. 22 коп. (18,3%). По окремих групах господарств, порівняно з пересічними показниками, прибуток від заробітків значно різнився. У найдрібніших господарствах він був найвищим (37,4%) і навіть перевищував прибуток від рільництва (30,9%)³³.

Поширеними були заробітки у лісовому господарстві – вирубка лісу, первісна обробка деревини, її вивіз, роботи з насадження лісу. У 1924/1925 сільськогосподарському році Всеукраїнське управління лісовим господарством (ВУПЛ) виплатило сільському населенню такі суми: Київщина – 803 тис. крб., Волинь – 748 тис., Чернігівщина – 293 тис., Поділля – 255 тис. Харківщина – 161 тис., Полтавщина – 121 тис., Одещина – 118 тис., Донеччина – 93 тис., Катеринославщина – 89 тис. крб. Крім того селяни мали заробіток ще й від подібних робіт в системі Українлісу, Укртрестсільмашу, Південної залізниці³⁴.

Крім площі посівів селянських господарств, характер додаткових заробітків селян у добу НЕПу визначався також регіональною специфікою економіки та природно-географічних умов. Наприклад, гірничодобувна та металургійна спеціалізації Донбасу визначали розвиток місцевих промислів поза межами села і давали можливість селянам мати додаткові заробітки і забезпечувала їх зайнятість в умовах аграрного перенаселення. Потреба в робочих руках зумовила у травні 1923 р. значний приплив селян із навколишніх сіл, головним чином з незаможних господарств, на рудники. В окремих селах практично усе доросле населення працювало на рудниках і заводах³⁵.

Досить значні заробітки сільське населення мало від епізодичних робіт на залізницях України (очистка снігу під час заносів, виправлення ліній та інші поденні роботи). Південним відділом залізниць у 1924/1925 р. сільськогосподарському році виплачено за ці роботи 6 млн. 75 тис. крб.³⁶. Так, сільське населення Донецької губернії у 1923/1924 та у 1924/1925 сільськогосподарських роках отримало приблизно однакову суму заробітку на залізниці (до речі, найвищу в Україні, – 1 297 000 крб.), що склало 20 % від загальної суми заробітків селян на всіх українських залізницях³⁷.

Окрему статтю доходів селян поза межами своїх господарств становили заробітки від цукрової промисловості. За даними бюджетного відділу Цукротресту, при 91 працюючому цукровому заводі у 7 губерніях (крім Донецької і Катеринославської) у 1924 р. складав 8 млн. 247 тис. крб. У 1925 р. планувалося виплатити селянам України за ті ж роботи 14 млн. 500 тис. крб. Це пояснювалося збільшенням працюючих заводів з 91 до 105, а також розширенням заводських площ під посів цукрових буряків. У розрізі губерній заробітки сільського населення від цукрової промисловості розподілялися так: Харківщина – 2 млн. 220 тис. крб., Київщина – 4 млн. 940 тис., Поділля – 3 млн. 780 тис., Волинь – 1 млн. 100 тис., Полтавщина – 1 млн. 155 тис., Чернігівщина – 740 тис., Одещина – 495 тис. крб. У Сумській окрузі заробітки селян на цукрозаводах та спиртзаводах в 1926/1927 сільськогосподарському році

істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Харків, 2018. С. 123.

32 Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині в 1920-х рр. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2015. № 9 (342). С. 119.

33 Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини. *Український агроном*. 1928. № 2–3. С. 29–30.

34 Кривецький С. Місткість селянського ринку України в 1924–25 році. *Земельник*. 1926. № 3. С. 42.

35 Тарасенко Л. Селянські промисли як одне з джерел стороннього заробітку селянства Донбасу в 20-х рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 109.

36 Кривецький С. Місткість селянського ринку України в 1924–25 році. *Земельник*. 1926. № 3. С. 42.

37 Там само. С. 40.

становили 6,0 млн. крб., а у 1927/1928 сільськогосподарському році цей показник досяг 7,8 млн. крб.³⁸.

Крім того значні різні заробітки населення мало від цукрових заводів, взятих в оренду кооперативними товариствами, Українцукром та Укрсельцукром, які у 1924/1925 сільськогосподарському році мали виплатити селянам Харківщини, Полтавщини, Київщини та Поділля 10 млн. 66 тис. крб.³⁹.

Доволі значний дохід селянам давало рибальство. Зокрема, цей заробіток сільськогосподарського населення Донецької губернії склав у 1924/1925 сільськогосподарському році 420 000 крб. з 1 260 000 крб. по Україні, тобто, третю частину⁴⁰.

У добу НЕПу масовим сільським промислом було самогонваріння, незважаючи на те, що його виготовлення, торгівля самогоном (горілкою домашнього виробництва), в умовах горілчаної монополії заборонялися державою. Згідно з результатами проведеного Держспиртом влітку 1923 р. опитування, чисельність селянських господарств, які виробляли самогон, досягала 10% загальної кількості⁴¹.

Невисока ціна, проста технологія виготовлення ставили самогон поза конкуренцією з магазинною горілкою. Так, у другій половині 1920-х рр. найдешевша 40-градусна горілка в магазині коштувала 1 крб. 15 коп. за 0,5 л, а самогон – від 40 коп. до 1 крб.⁴². Тому займатися самогонварінням селянам було вигідно, оскільки собівартість відра горілки становила 6 крб. 30 коп., а самогону – від 3 до 5 крб. Так, на Волині селянин-винокур із відра виготовленого самогону одержував 6–9 крб. чистого прибутку⁴³.

Захищаючи державну монополію на виготовлення горілки, правоохоронні органи вели боротьбу із самогонварінням. Однак, селян не дуже лякала кримінальна відповідальність – вони проявляли неабияку винахідливість, щоб не потрапити в поле зору правоохоронних органів під час занять самогонним промислом. У газеті «Коммунист» від 3 травня 1924 р. зазначалося: «Перед релігійними святами особливо активно розгортається самогонваріння та продаж самогону. Інколи органи губміськміліції Харкова знаходять самогонні апарати разом з закваскою закопаними в глибоких ямах, зверху прикритих землею»⁴⁴.

Висновки.

Отже, у дохідній частині селянських бюджетів допоміжні галузі, промисли та сезонні підробітки відігравали важливу роль. Значний прошарок сільського населення становили селяни, які займалися кустарними промислами – гончарі, ковалі, рокозники, столяри, млинарі, ткачі, кравці, шевці, стельмахи. Ними виготовлялося до 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України. Масового характеру на селі попри заборону набрав такий промисел як самогонваріння.

У період НЕПу селяни з метою збалансування бюджету своїх господарств змушені були займатися різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. Кількість господарств (переважно малоземельних), які вдавалися до такого способу поповнення селянських бюджетів, невпинно зростала і на кінець 1920-х рр. досягла майже 50%.

Одночасно зі збільшенням кількості працюючих за межами своїх господарств зростала і питома вага доходів селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із роботою у своєму господарстві. У 1926 р. заробітки в наймах в усіх галузях виробництва були голов-

38 ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 5038. Матеріали про відхожі промисли та сезонний ринок праці на Україні (проекти постанов, протоколи, виписки з протоколів, доповіді, листування) (27.09.1926 – 24.03.1928). Арк. 128–129.

39 Кривецький С. Місткість селянського ринку України в 1924–25 році. *Земельник*. 1926. № 3. С. 41–42.

40 Там само. С. 32–33.

41 Шереги Ф. Причины и социальные последствия пьянства. *Социологические исследования*. 1986. № 2. С. 115.

42 Комар С. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. XX ст. Дис. канд. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. К., 2015. С. 159.

43 Несмелов Ф. Спиртові напої й тютюн в сільському споживчому бюджеті. *За тверезість*. 1929. № 21. С. 7.

44 Боряба с самогоном. *Коммунист*. 1924. 3 мая. С. 2.

ним джерелом існування для 9,6% усіх селянських господарств, а для 28,1% – слугували головним джерелом грошових доходів.

Подяка.

Автори щиро вдячні редакційній колегії за сприяння в публікації результатів проведеного дослідження.

Фінансування.

Автори не отримали жодної фінансової підтримки для написання статті.

References:

1. Borba s samogonom [Fight against moonshine]. (1924) *Kommunist*. [Communist], 3 мая. [in Russian].
2. Vlasenko, S. (1928). Perevybory rad. Ekonomichnyi stan USSR [Council re-elections. Economic condition of the USSR]. *Radianska Ukraina*. [Soviet Ukraine], 9 (46), 5–14. [in Ukrainian].
3. Hurevych, M. (1927). Pytannia suchasnoho selianskoho hospodarstva Ukrainy [Issues of modern peasant economy of Ukraine] (z peredmovoju M.M. Volfa). Kharkiv: Tsentralne statystyчне upravlinnia USSR. [in Ukrainian].
4. Zagorskii, N. (1926). Kustarnaya promishlennost Kievshchini [Handicraft industry of Kiev region]. *Ukrainskii ekonomist*. [Ukrainian economist], 13 мая. [in Russian].
5. Kalinichenko, V. (1997). Selianske hospodarstvo Ukrainy v period NEPu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia: monohrafiia [Peasant economy of Ukraine in the period of NEP: historical and economic research: monograph]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].
6. Komar, Ye. (2015). Sotsialni anomalii u povsiakdennomu zhyttia naseleattia USSR 20-kh rr. KhKh st. [Social anomalies in the daily life of the population of the USSR in the 20s of the XX century]. PhD thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kryvetskyi, S. (1926). Mistkist selianskoho rynku Ukrainy v 1924–25 rotsi [The capacity of the peasant market of Ukraine in 1924–25]. *Zemelnik*. [Zemelnik], 3, 34–44. [in Ukrainian].
8. Lazurenko, V. (2012). Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh hospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichni aspekt (1921–1929 rr.) [Formation and development of peasant farms in Ukraine: socio-economic aspect (1921–1929)]. Doktor's thesis Pereiaslav-Khmelytskyi. [in Ukrainian].
9. Lazurenko, V. (2019). Rol selianskykh fermerskykh hospodarstv Ukrainy u rozvytku khlibnoho eksportu v period nepu [The role of Ukrainian peasant farms in the development of grain exports during the NEP period]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 21, 66–73. [in Ukrainian].
10. Lapchenko, A. (2018). Selianski promysly na Kharkivshchyni (Slobozhanshchyni) v roky novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.) [Peasant trades in the Kharkiv region (Slobozhan region) in the years of the new economic policy (1921–1928)]. PhD thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Lapchenko, A. (2015). Selianski promysly na Kharkivshchyni v 1920-kh rr. [Peasant trades in the Kharkiv region in the 1920s.]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii «Istorychni nauky»*. [Herald of Cherkasy University. Historical sciences series], 9 (342), 117–121. [in Ukrainian].
12. Liakh, S. (2010). Selianyn yak vlasnyk i trudivnyk [Peasant as owner and worker]. *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.)* (Ed). S. V. Kulchytskyi. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Morozov, A. (1993). Selo i hroshi: ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu NEPu [Village and money: Ukrainian credit cooperation in the era of NEP]. Cherkasy : NDITEKhIM. [in Ukrainian].
14. Nesselov, F. (1929). Spyrtovi napoi y tiutiu v silskomu spozhyvchomu biudzheti [Alcoholic beverages and tobacco in the rural consumer budget]. *Za tverezist*. [For sobriety], 21, 7. [in Ukrainian].
15. Olianych, V. (2014). Ekonomichna efektyvnist selianskoho hospodarstva v USSR u 20-kh rr. XX st. [Economic efficiency of the peasant economy in the Ukrainian SSR in the 20s of the XX century]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Seria "Istoriia ta heohrafiia"* [Collection of scientific works of Kharkiv Nation-

- al Pedagogical University named after H. S. Skovoroda. Seria: "History and Geography"], 50, 99–103. [in Ukrainian].*
16. Rybak, I. (2008). *Indyvidualne selianske hospodarstvo Podillia v dobu nepu: monohrafia* [The individual peasant economy of Podillia in the period of Nep: a monograph]. Kamianets-Podilskyi : Abetka. [in Ukrainian].
17. *Selianski biudzhety Ukrainy* [Peasant budgets of Ukraine] (1927) *Statystyka Ukrainy*. [Statistics of Ukraine] [in Ukrainian].
18. Sheregi, F. (1986). *Prichini i sotsialnie posledstviya pyanstva* [Causes and social consequences of drunkenness]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*. [Sociological research], 2, 115. [in Russian].
19. Sushko, O. (2002). *Rol selianskoho dvoru u formuvanni rynku silskohospodarskoi produktsii v roky NEPu* [The role of the peasant yard in the formation of the market for agricultural products in the years of NEP]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 4, 70–76. [in Ukrainian].
20. Sushko, O. (2004). *Stanovlennia ta funktsionuvannia pryvatnoho pidpriemnytstva v Ukraini periodu NEPu (1921–1928 rr.): istoryko-teoretychnyi aspekt* [Formation and functioning of private entrepreneurship in Ukraine during the NEP period (1921–1928): historical and theoretical aspect]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Tarasenko, L. (2017). *Selianski promysly yak odne z dzherel storonnoho zarobitku selianstva Donbasu v 20-kh rr. KhKh st.* [Peasant crafts as one of the sources of extra income of the Donbas peasantry in the 20s of the XX century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. [Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University], 47, 108–111. [in Ukrainian].
22. Tatsiienko, N. & Chuchalin, O. (2023). *Ahrarni vidnosyny v Ukraini u dobu novoi ekonomichnoi polityk* [Agrarian relations in Ukraine in the era of the new economic policy]. *Starozhytnosti Lukomoria*. [Antiquities of Lukomorya], 4 (19), 48–53. [in Ukrainian].
23. Terpan, I. (2021). *Selianski hospodarstva Ukrainy doby NEPu (1921 – 1929 rr.) ta yikh biudzhethoutvoriuiuchy potentsial* [Peasant farms of Ukraine during the NEP period (1921–1929) and their budget-forming potential]. *Evropsy filozoficky a historicky diskurz*. [Europe's philosophical and historical discourse], 7, 3, 28–35. [in Ukrainian].
24. Terpan, I. (2020). *Produktsiia roslynnytstva yak holovne dzherele formuvannia selianskykh biudzhetyv u dobu NEPu* [Production of crop production as the main source of formation of peasant budgets in the era of NEP]. *Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk*, 4(32), 103–112. [in Ukrainian].
25. Terpan, I. (2020). *Dokhody selianskykh hospodarstv Ukrainy vid tvarynnytstva i ptakhivnytstva u dobu NEPu (1921 – 1929 rr.)* [Incomes of Ukrainian peasant farms from animal husbandry and poultry farming during the NEP era (1921–1929)]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 24, 62–66. [in Ukrainian].
26. Tymchenko, O. (1928). *Visimnadtsiat selianskykh biudzhetyv z Cherkashchyny* [Eighteen peasant budgets from Cherkasy region]. *Ukrainskyi ahronom*. [Ukrainian agronomist]. 2–3, 24–34. [in Ukrainian].
27. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vykonavchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy*.
28. *Ukraina. Statystychnyi shchorichnyk* [Ukraine. Statistical yearbook]. (1925) Kharkiv. [in Ukrainian].
29. *Ukraina: Statystychnyi shchorichnyk za 1928 rik*. [Ukraine: Statistical Yearbook for 1928]. (1928) Kharkiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 05.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.2024